

Müxtəlif sistemli dillərdə feilin şəxslə və şəxssiz formaları

Nərmin Məmmədova

ADU-nun müəllimi

E-mail: narmin_mamed@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. Ə.Ə. Abdullayev,
filol.ü.f.d., dos. F.M. Allahverdiyeva

Açar sözlər: feil, şəxslə forma, şəxssiz forma, kateqoriya, təsnifat

Ключевые слова: глагол, личная форма, неличная форма, категория, классификация

Key words: verb, the finite form, the non-finite form, category, classification

Feillərin təsnifatında əsas yeri şəxs kateqoriyasına münasibətə görə aparılan bölgü təşkil edir. Bu baxımdan ingilis dili feilləri şəxslə və şəxssiz olmaqla iki yerə bölünür. Feilin şəxslə forması şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir.

Felin şəxslə formaları zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyasına malik olur. Məsələn:

I go (mən gedirəm), *she goes* (o gedir), *we went* (biz getdik), etc.

She was waiting in the room before he came in. (O, otağa daxil olanda, o, otaqda otururdu).

Does your brother know my brother? (Sənin qardaşın mənim qardaşımı tanıyır?)

The night before he had to leave, they sat on the small sofa and looked at old family photos. (Bir gecə əvvəl o, yola düşməmişdən qabaq, onlar balaca divanın üstündə oturub köhnə ailə şəkillərinə baxırdılar).

Aren't you a bit late? (Sən bir qədər gecikmişən?)

Feilin şəxssiz formaları isə zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyasına malik olmur. Səciyyəvi olaraq, onlardan məsdər (*to* və *to* ədatsız), *-ing* formalı (*-ed*) (*going, gone, done* və s.) formalar olur. Məsələn:

She tiptoed round the house so as not to wake anyone. (O, evdə barmaqları ucunda gəzirdi ki, heç kimi yuxudan oyatmasın).

You need to paint the whole fence, starting from the bottom. (Sən aşağıdan başlayaraq gərək bütün divarı ağardasan).

L.U.Çeyf yazır ki, normal olaraq cümlədə bir mübtədə və bir xəbər olur (s.). Cümlənin mübtədəsi və xəbəri varsa, bu şəxslə hesab edilir (2, s. 60). Nümunəyə baxaq:

We want her to be here. (Biz onun burada olmasını istəyirik).

I like taking photographs of trees. (Mən ağacların şəklini çəkməyi xoşlayıram).

Coming home last night, I saw a man run across the street. (Keçən gecə evə gələndə, keçədən keçən bir kişi gördüm).

A.Hüseynov yazır ki, şəxs kateqoriyasına münasibətinə görə, ingilis dili feilləri iki qrupa bölünür: 1) şəxslə feillər (finite verbs); 2) şəxssiz feillər (non-finite verbs) (3, s. 154).

Feilin şəxssiz formaları bir sıra xüsusiyyətlərinə görə şəxslə formalardan fərqlənir. Onlar aşağıdakılardır:

1) feilin şəxslə formalarından fərqli olaraq, şəxssiz formaları kəmiyyət, şəkil (mood) və

şəxs kateqoriyalarına malik deyil.

2) Feilin şəxssiz formaları ikili xassəyə malikdir, məsdər və cərundun feil və isim; feili sifətin isə feil və sifət xassəsi vardır.

3) Feilin şəxssiz formaları ayrılıqda cümlənin xəbəri ola bilmir. Onlar ancaq xəbərin bir hissəsi funksiyasında işlənir.

4) Feilin şəxslı formasından fərqli olaraq onun şəxssiz formalarına xas olan zaman məfhumu mütləq deyil, nisbidir. Onların zaman anlayışı şəxslı formanın zaman anlayışından asılı olur.

Müasir ingilis dilində feilin üç şəxssiz forması vardır: 1) məsdər; 2) cərund; 3) feili sifət (3, s. 155).

Müasir ingilis dilində iki feili sifət vardır: 1) İndiki zaman feili sifəti (the present participle – P I); 2) Keçmiş zaman feili sifəti (the past participle – Participle II) (7, s. 155).

İndi isə feilin şəxssiz formalarına aid olan nümunələri nəzərdən keçirdək:

Müayisə edək: Şəxslı formalar:

I walked home.

We saw a deer.

They appreciate a little praise now and then.

Aşağıda verilmiş nümunələrdə formaların zamanı yoxdur:

To open, tear off the tab.

Looking around, he noticed a letter on the floor.

Worn out by the heat, they stopped for a drink.

Aşağıda verilmiş nümunələrdə mübtəda və xəbər arasında uzlaşma yoxdur:

That plan failing, he gave up.

Our guests departed, we felt a little depressed.

Mürəkkəb feil adətən bir şəxslı hissədən, yəni köməkçi feil +feilin şəxssiz forması, yəni feili sifət 1 vasitəsilə düzəlir. Nümunədə fikrimiz daha aydın ifadə edilir:

I may have been joking when I said that.

Helen was running around screaming.

I had been living in a dream for months.

Olivia is coming round at 6 o'clock this evening.

İndiki sadə zaman və keçmiş sadə zaman formaları həmişə şəxslı formada işlədilir.

Məsələn:

I sing.

We tell stories at night.

Maya laughed.

The shelter collapsed.

Feilin şəxssiz formaları adətən birbaşa şəxslı formadan sonra işlədilir. Məsələn:

I like to get up early at the weekend.

Harriet really dislikes cleaning the cooker.

I certainly wouldn't want to see him again.

We persuaded them to join us.

A.Tomson və A.Martinet yazırlar ki, bəzi hallarda feilin şəxslı və şəxssiz formalarının arasına isim və yaxud əvəzlik daxil ola bilər (9, s. 100). Məsələn:

We want Charlie to act as club secretary.

She wanted him to wash his hands in the bathroom.

I don't like you cleaning your boots over the sink.

Məşhur dilçi B.N.Jiqadlo (4, s. 141) qeyd edir ki, feilin şəxssiz formalarının feil əlamətləri aşağıdakılardır:

1) onlara xas əlamətlər, lakin özünəməxsus xüsusiyyətlərə də malik olan, zaman, tərz və növ;

2) vasitəsiz tamamlıq qəbul etmək qabiliyyəti və zərfləklə təyin edilməsidir. Bu xüsusiyyət feilin şəxslil formalarının daxil ola bildikləri eyni tipli birləşmələrdə öz əksini tapmasıdır. Beləliklə, feilik əlaməti ingilis dilində feilin şəxssiz formalarında zaman, tərz və növ kateqoriyalarında və həmçinin öyrənilən formaların fəaliyyət göstərdiyi söz birləşmələrinin xarakteristikasında öz əksini tapır.

Müqayisə edək: /reading a book aloud/ - /without reading a book aloud/ - /to read a book aloud/ - / I am reading a book aloud//

Əksər linqvistik mənbələrdə feilin şəxslil formalarını şəxssiz formalardan fərqləndirən əsas əlamət kimi feili sifət, cerund və məsdərə şəxs, zaman və tərz qrammatik kateqoriyalarının məxsus olmamasıdır ki, bunun nəticəsi kimi, onlar feilin şəxslil formalarına xas olan xəbər sintaktik funksiyasını yerinə yetirə bilməməsidir.

Feilin şəxssiz formalarının ismi xüsusiyyətləri onların yerinə yetirdikləri koqnitiv-semantik funksiyalarda təzahür edir. Bu münasibətdə feilin şəxssiz formaları eynicinsli deyildir və hər bir forma onu digərlərindən fərqləndirən, yəni yalnız ona xas mənalarda çıxış etməsindədir.

Müasir dilçilikdə dil hadisələrinə funksional aspektdə yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilik elmində funksional yanaşma məsdərin də araşdırılmasında xüsusi nəzəri əhəmiyyətə malikdir, çünki məsdər feil və isim arasında ortaq yer tutduğundan və ikili xarakterə malik olduğundan məhz funksional aspektdə və koqnitiv-semantik baxımdan həmin nitq hissələrinin xüsusiyyətləri bu və ya digər dərəcədə özünü biruzə verir (4, s. 164).

O Musayev feilin şəxslil forması ilə şəxssiz forması arasındakı fərqlilikləri belə sıralayır:

1. Feilin şəxslil formasından fərqli olaraq, onun şəxssiz formaları kəmiyyət, şəkil və şəxs kateqoriyasını ehtiva etmir;

2. Feilin şəxssiz formaları ikili xassəyə malikdir. Məsdər və cerund feil və isim; feili sifət isə feil və isim xassəsinə malikdir;

3. Feilin şəxssiz formaları ayrılıqda cümlənin xəbəri ola bilmir. Onlar ancaq xəbərin bir hissəsi funksiyasında çıxış edir (6, s. 224).

L.V.Kauşanskaya yazır: “Feilin şəxssiz formalarından fərqli olaraq, onun şəxssiz formalarına xas olan zaman məfhumu mütləq deyildir. Feilin şəxssiz formalarına xas olan zaman məfhumu nisbi hesab edilir” (5, s. 119). Feilin şəxssiz formalarının zamanı feilin şəxslil formasının ifadə etdiyi hərəkətin zamanından asılı olaraq müəyyən edilir. Yəni feilin şəxssiz formalarının zamanı hərəkətin indiyə, keçmişə və gələcəyə aid olduğunu deyil, onun zamanca feilin şəxslil forması ilə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl və ya eyni zamanda icra olunduğunu göstərir (5, s. 229).

Nümunə 1:

He decided to go to London. (O, Londona getməyə qərar verdi).

Bu nümunədə feilin şəxssiz formasına, yəni “to go” (getmək) məsdərinə xas olan zaman göstərir ki, onun bildirdiyi hərəkət, yəni “getmək”, feilin şəxslı formasının (decided) ifadə etdiyi hərəkətlə (qərara almaq – keçmiş zamanda) eyni vaxtda yerinə yetirilmişdir.

Nümunə 2:

He seems to have written the letter. (Görünür, o, məktubu yazıb).

Bu nümunədə isə feilin şəxssiz formasının (to have written) malik olduğu zaman göstərir ki, feilin şəxssiz formasının işlədildiyi hərəkət (məktubun yazılması), şəxslı formanın ifadə etdiyi hərəkətdən (məktunu yola salma hərəkətindən) əvvəl icra edilmişdir.

Ə.Abdullayev birinci tərəfi ismin adlıq halındakı sözlə, ikinci tərəfi feili sifətlə ifadə olunan birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqələrdən bəhs edərək yazır: “Bizə görə, /sən yazandır/, /sən yazdığındır/ və /sənin yazdığındır/ tərkiblərində tabe edən üzvlə (feli sifət) tabe olan üzv arasında idarə əlaqəsi mövcuddur; çünki /yazandır/, /yazdığındır/ sözləri özlərindən qabaq işlənən /sən/ və /sənin/ sözlərini məhz bu şəkildə idarə edir...” (1, s. 51).

Azərbaycan dilində mürəkkəb birləşmələrin aşağıdakı formaları qeyd edilir:

1) tabeədicı və bir neçə tabe sözdən ibarət olan mürəkkəb birləşmələr. Bu birləşmələr özləri də tabeədicı sözün xarakterindən asılı olaraq iki qrupa bölünür: a) tabeədicı söz substantiv xarakter daşıyır və adətən isimdən ibarət olur. Məsələn: /evdəki beş gümüş qaşq/, /həmin möhkəm daş hasar/ və s.; b) tabeədicı söz feldir. Məsələn: Azərbaycan dilində /səhər mağazadan çörək almaq/, gülləri evə göndərmək/, /uşaqları evdən bağçaya aparanda/ və s. (1, s. 39).

2) birləşmədəki sözlərin hamısı deyil, bir qismi birləşmənin əsas tabeədicı sözü ilə qrammatik əlaqə saxlayır. Bu cür birləşmələrdə tərkibində əsas tabeədicı sözlə qrammatik əlaqəsi olmayan sözlər də iştirak edir. Məsələn: /həmin sıradakı balaca oğlan/, /ətrafa baxmadan sürətlə qaçmaq/ və s.

3) sıra ilə biri digəri ilə qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan sözlərin silsiləsindən ibarət mürəkkəb birləşmələr. Bu cür mürəkkəb birləşmələr II və III növ təyini birləşmələrdən əmələ gəlir. Məsələn: /klub müdirinin bacısı qızı/, /kimya fakültəsinin dekan müavini/ və s.

Azərbaycan dilində mürəkkəb birləşmələri təsnif edən Y.Seyidov isə həmin birləşmələrin komponentləri arasındakı koqnitiv-semantik əlaqələrin xarakterinin və komponentlərdəki əsas sözün (tabeədicı söz) hansı nitq hissəsinə aid olmasının nəzərə alınmasının vacib olduğunu bildirir (8, s. 142).

Y.Seyidovun da qeyd etdiyi kimi, koqnitiv-semantik xüsusiyyətlərin aydınlaşması zamanı bir neçə sözdən ibarət olan söz birləşmələrinin də nəzərə alınması son dərəcə vacibdir. Əks təqdirdə söz birləşmələrinin dəqiq təsnifini vermək mümkün deyildir. Bu barədə Y. Seyidov yazır; “Buna görə də mürəkkəb söz birləşmələri adı altında olmasa da, feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkibləri sahəsindəki tədqiqatları da bu məsələ ilə - söz birləşmələrinin mürəkkəbliyi ilə əlaqələndirmək olar, çünki tərkib dedikdə, adətən bir neçə sözün birləşməsi nəzərdə tutulur” (8, s. 174).

Məqalənin aktuallığı. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin şəxslı və şəxssiz formaları arasında fərqlərin müəyyənləşdirilməsi və koqnitiv dilçilik baxımından araşdırılması mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin şəxslı və şəxssiz formalarının ismi xüsusiyyətləri onların yerinə yetirdikləri koqnitiv-semantik funksiyalarda təzahür

edir. Bu münasibətdə feilin şəxssiz formaları eynicinsli deyildir və hər bir forma onu digərlərindən fərqləndirən, yəni yalnız ona xas mənalarda çıxış etməsindədir. Bu da mövzunun elmi yeniliyi kimi qəbul edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə fərqləndirilən vasitələr müəllimlər, tələbələr, tədqiqatçılar və başqalarının düzgün istifadəsinə yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili – Sintaksis IV hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Chafe L.W. Structure and meaning of Language. Cambridge: Cambridge University Press, first edition 1970, 360 p.
3. Hüseyinov A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı: Mütərcim, 2015, 376 s.
4. Жигадло В.Н. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики. М.: Высшая школа, 1956, 349 с.
5. Kaushanskaya V.L., Covner R.L. English Grammar. Leningrad: Prosveshenie, 1973, 320 p.
6. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 385 s.
7. Palmer F.R. Grammar. UK: Penguin books, 1975, 200 p.
8. Seyidov Y.M. Əsərləri. VI cildə. I cild. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2006, 551 s.
9. Thomson A.J., Martinet A.V. A Practical English Grammar. Oxford: Oxford University Press, 1987, 383 p.

N. Mammedova

The finite and non-finite forms of the verb in the languages belonging to different systems

Summary

The article deals with the finite and non-finite forms of the verb in the languages belonging to different systems. It states that there are four verbals in contemporary English. They are the infinitive, the gerund, the participle, the verbal noun. The differences between the finite and non-finite forms of the verb have been analyzed in the article as well. The finite forms of the verb change according to the grammatical categories of person and number. The article states that the non-finite forms of the verb do not have the grammatical categories of number, mood, and person. The tense distinctions of the non-finite forms of the verb are not considered to be absolute but relative. The article states that the non-finite forms of the verb have double nature. They are the nominal and the verbal nature. The infinitive and the gerund have the nature of the noun and the verb though the participle has the nature of the adjective and adverbial modifier.

The examples used in the article can illustrate the peculiarities of the non-finite forms of the verb.

Н. Мамедова

Личные и неличные формы глаголов в разносистемных языках

Резюме

Статья посвящена личным и неличным формам глагола в разносистемных языках. Она показывает, что существует четыре неличных форм глагола в современном английском. Это - инфинитив, герундий, причастие и отглагольное существительное. В статье также были анализированы различия между личными и неличными формами глагола. Личные формы глагола изменяются согласно грамматическим категориям лица и числа. Статья поясняет, что неличные формы глагола не имеют грамматических категорий числа, наклонения и лица. Временные отличия неличных форм глагола считаются не абсолютными, а относительными. Статья показывает, что неличные формы глагола имеют двойственную природу. Это - именная и глагольная природа. Инфинитив и герундий имеют природу существительного и глагола, хотя причастие имеет природу прилагательного и обстоятельства. Примеры, приведенные в статье, иллюстрируют особенности неличных форм глагола.

Redaksiyaya daxil olub: 15.08.2019